

Kinderangsten in jeugdherinneringen uit Nederland en Vlaanderen 1750-1970

Angst is de sleutelervaring die het vaakst genoemd wordt in jeugdherinneringen als de aanleiding voor het ontwaken van het zelfbewustzijn. 'De duidelijkste herinnering, die ik uit mijn vroegste kinderjaren bezit, is mijn eerste groote angst. Het was een zomervrijdag,' men was op weg terug naar huis na een bezoek aan grootmoeder. 'Ik werd door iemand *op den arm* gedragen. De zon hing groot en *gloeïend rood* boven de beemden. Ik hoorde om mij *roepen*. Ik keek in die roode zon, bang.'¹ Deze herinnering van de boerenzoon Ernest Claes is haarscherp, maar heeft geen context meer, alleen de herinnering aan een gevoel is er nog. Voor een ander zat er een duidelijke betekenis bij. 'De allereerste herinnering in mijn leven is er een van diepgevoeld gevaar – en dat was toen ik voor het eerst beseftte dat ik bestond.' Marten Toonder wist nog van 'de duizeling die me beving toen ik drie maanden oud was.' Was het wel zijn eigen herinnering? Zijn moeder herinnerde hem later huiverend aan 'het hysterische geschreeuw, dat het gevolg was van mijn plotseling inzicht in tijd en ruimte.'² Toonder interpreteert die herinnering in niet-kinderlijke taal, in de volkomen zekerheid dat die wel zijn kinderlijke ervaring weergeeft. Er zijn ook eerste herinneringen die juist een gevoel van totale tevredenheid ophalen. Onbehagen of zaligheid zijn de polen waarin de sfeer van het eerste bewustzijn is vastgelegd en dat blijkt van toepassing te blijven in de hele kindertijd. In de loop daarvan komen er meer gearticuleerde schetsen van wat dat gevoel bepaalde. Het geluk heeft weinig geschiedenis, maar het ongeluksgevoel is door autobiografen gecultiveerd. Elke herinnering daaraan was in strijd met de algemene veronderstelling in de laatste eeuwen dat de jeugd zalig hoort te zijn. Als kinderen bang waren is dat in grillige afwisseling een opvoedingsfout, iets ongewensts of onnodigs genoemd. Met de popularisering van de psychiatrie

---

* Met dank aan Bart van Heerikhuizen en Bernard Kruijthof voor hun opmerkingen. N.B. De titels bij de bronnen in dit artikel zijn verkort in de noten weergegeven.

1 Ernest Claes, [*1885] *Jeugd*. (1940) 66-67.

2 Marten Toonder, [*1912] *Vroeger was de aarde plat*. (1992) 12.

tegen het einde van de negentiende eeuw werd duidelijk dat veel mensen levenslang met angsten te kampen bleven hebben. De pedagogiek en de ontwikkelingspsychologie vanaf begin twintigste eeuw legden de nadruk op het vanzelfsprekende en natuurlijke van kinderangsten. Als dat zo was moesten opvoeders volstaan met steun en troost. Zoals in het fatalistische dictum van Aristoteles kind zijn een ziekte is die tijd alleen kan genezen, zouden kinderangsten door de tijd overgaan. Er zijn nogal wat autobiografen die een jeugd oproepen, zo getekend door angst, dat je hun opluchting dat ze geen kind meer zijn voelt. 'Want ik was bang, ik was een bang kind: ik was bang voor donkere trappen, ik was bang voor baardige mannen, ik was bang voor moordenaars en voor tijgers vooral, en dan was ik héel bang voor spoken. (...) Als kind kende ik de Angst (...) De Angst wachtte mij op, boven, aan de duistere zoldertrap, die geleidde naar de grote, holle zolder en de Angst loerde op mij onder in de diepe, diepe kelder.'³

Misschien omdat veel autobiografen zich hun jeugd als geheel overheerst door angst herinneren, noteren anderen dat dit niet het geval was. Hoe zou het komen dat juist meisjes opgetekend hebben dat ze niet bang waren? 'Ik zie die eerste kinderjaren trouwens helemaal niet als een aaneenschakeling van angsten. Er waren veel heerlijke dingen (...)'.⁴ 'Eigenlijke angst heb ik heel zelden gehad.'⁵ Welke rol dat bang zijn ook speelde, het is een verschijnsel dat de afstand tussen ouders en kinderen als sociaal-historisch vraagstuk in beeld kan brengen. Doel van dit artikel is na te gaan of er historisch-sociologische verklaarbare patronen zitten in de wijze waarop bange kinderen enerzijds door opvoeders benaderd zijn en anderzijds hun ervaringen hebben verwoord.

Veranderingen in het optreden van kinderangsten en de wijze waarop opvoeders daarmee omgaan in het westen in de moderne tijd passen in de discussies over de geschiedenis van het kind die sinds Ariès (1960) gevoerd zijn. Ideeën over de 'ontdekking van het kind' en het ontbreken van emotionele bindingen tussen ouders en kinderen werden in de jaren 1960 tot 1980 populair, maar hebben daarna sterk aan overtuigingskracht ingeboet. Niemand betwijfelt echter dat de ideeën over hoe met kinderen moest worden omgegaan diep-

---

3 Louis Couperus, [*1863] *Zo ik iets ben...* (1974) 13 en 16.

4 Annie Salomons, [*1885] *Toen en nu* (1961) 14.

5 Louise Kaiser, [*1891] *Een persoonlijk witboek* (1968) 17.

6 P. Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960). De beste samenvatting nog steeds: Donald Haks, 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', in H. Peeters e.a. (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (1988) 31-54.

gaande veranderingen lieten zien en dat het debat daarover veel intensiever werd. De achttiende eeuw wordt in de meeste gevallen aangewezen als het omslagpunt, maar het is niet gemakkelijk vaste tijdstippen aan te wijzen in het lange proces waarin behalve die ideeën over kinderen ook de sociale positie van kinderen ingrijpend veranderde. De verschillen in het tempo van verandering wisselden sterk van plaats tot plaats en vooral per sociale laag. Het meest in het oog liep dat de lengte van de kindertijd, die hooguit tien jaar had bedragen, langzamerhand voor iedereen verdubbelde.

In de traditionele samenleving lijkt het leven in sterke mate door angst overheerst te zijn geweest. Onbegrepen natuurverschijnselen bepaalden en bedreigden tegelijkertijd het bestaan. Ze kunnen dreigender geweest zijn dan ze met de toenemende beheersing van die natuur werden. Schaarste, sociale onrust, epidemieën en de alomtegenwoordigheid van de dood kunnen een permanente bron van angst zijn geweest. De godsdienst bood wel steun, maar naarmate onenigheid over die religie de overhand kreeg aan het einde van de middeleeuwen, werd de aanspraak op zekerheid onvaster. Het beroep op kennis en rationaliteit sprak tegen de achttiende eeuw steeds meer mensen aan dan alleen de kleine intellectuele elite die de goddelijke orde verving door een natuurlijke. Bang zijn werd een onwenselijk overblijfsel uit oude onverlichte tijden. Dit relict kreeg opmerkelijk genoeg spoedig het etiket kinderachtig.

In de feodale maatschappij had het vertoon van angst een duidelijke sociale functie gehad: in de omgang tussen mensen dienden sociaal lageren hun ontzag te demonstreren. Alleen aristocraten mochten en moesten tegelijkertijd onbevreesd de wereld onder ogen te zien. Voor mensen die nergens bang voor waren bestond grote bewondering, zoals vele sprookjes getuigen, maar de meesten konden zich zo'n houding niet veroorloven. Het doordringen van ideeën over de vrijheid en gelijkheid van mensen in de achttiende eeuw deed ook het vertoon van angstigheid van een deugd in een gebrek verkeren. In dat opzicht kregen kinderen het moeilijker: zij hebben niet van nature de zelfbeheersing om angst te onderdrukken. De veranderde waardering van bang zijn vergrootte de afstand tussen volwassenen en kinderen zoals verondersteld in het emotionaliseringsdebat. En waar de toegenomen stilering van het gedrag het openbaar vertoon van onvolwassen, onbeschaafd gedrag ondragelijk maakte, werden de kinderen waar dat beschaafde gedrag de norm werd inderdaad uit het gezelschap van de volwassenen verwijderd.

---

7 Hugh Cunningham, *Het kind in het Westen. Vijf eeuwen geschiedenis* (1997).

In traditionele omstandigheden was angst op ruime schaal in de opvoeding van kleine kinderen gebruikt. Waar het ondoenlijk was de kleintjes in de gaten te houden kropen die rond met het gevaar dat ze weg raakten, in het water vielen of zich verwonden bij het vuur. De boeman was daar een machtig instrument om hun gevaarlijke nieuwsgierigheid tegen te gaan. Als ze ouder werden konden de kinderen hun geschiktheid voor de volwassen wereld bewijzen door hun vrees voor de monsters, die naar hen geleerd was op hen loerden, overboord te zetten. Bang maken als pedagogische strategie is altijd omstreden geweest. In de vroegmoderne periode is het als opvoedingsmiddel aanbevolen, maar ook bestreden. Jacob Cats had al bedenkingen.⁸ In de loop van de negentiende eeuw werd het in de adviesliteratuur steeds meer ontraden. Gebruik maken van bewust veroorzaakte angst bij het kind werd in de twintigste eeuw het schoolvoorbeeld van een opvoedingsfout. Dat steeds meer ouders op hun kinderen konden passen of laten passen zal daar aan hebben bijgedragen: het was niet meer nodig kinderen bang te maken voor gevaren waar je ze in voor de kleinen geschikt gemaakte huizen tegen kon beschermen. Zo waren de voorwaarden voor een ‘moderne’ opstelling tegenover kinderangsten het eerst gerealiseerd in hogere en middenklassen. Dat was ook de groep waar de adviesliteratuur zich het meest op richtte. In de nieuwe literatuur over kinderen die in een grote stroom vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw begon te verschijnen werd het overwinnen van kinderangsten door jongeren tegen de puberteit een belangrijk opvoedingsdoel. Zoals Stearns en Haggerty hebben beschreven, was er in de negentiende eeuw een algemeen enthousiasme in opvoedingsadviesliteratuur en in kinderboeken om kinderen hun vrees te laten overwinnen en die angstbeheersing te oefenen. De aandacht richtte zich daarbij vooral op de leeftijd, waarop kinderen gingen lezen, de leeftijd waarop met hen geredeneerd kon worden.⁹ Tegen het einde van de negentiende eeuw kregen zielzorgers en misschien zelfs eerder schrijvers oog voor de psychologische kosten van dit aandringen op flink zijn. De nadruk in de opvoedingsadvisering verschoof naar de wenselijkheid van het vermijden van angstaanjagende situaties. De aandacht verschoof naar kleine kinderen, de omgang met angst moest in de eerste levensjaren in goede banen zijn geleid. Kinderangsten kregen

---

8 Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. (1995) 131.

9 Peter N. Stearns & Timothy Haggerty, ‘The role of fear: transitions in American emotional standards for children, 1850-1950’, *American Historical Review* 96 (1991) 63-94.

overigens nog niet veel aandacht in boeken over opvoeding in de negentiende eeuw, pas tegen het einde daarvan werden ze veel meer au sérieux genomen. In de loop van de twintigste eeuw werden ouders nadrukkelijk op hun plicht gewezen op te letten of hun kind ergens bang voor was en daar aandacht aan te besteden.¹⁰

In een nieuwere pedagogiek vroeg men in hoeverre kinderangst het gevolg was van verkeerde opvoeding. Het standpunt dat de oorzaak altijd het bang maken van kinderen was, werd steeds meer vervangen door het idee dat angsten volkomen natuurlijk waren. Kinderen konden er niets aan doen.¹¹ In speculaties over de evolutionaire of biologische basis van menselijk gedrag kreeg de functionaliteit van angst als een noodzakelijke eigenschap om te overleven meer plaats. Consensus is hierover niet te vinden in de twintigste-eeuwse ontwikkelingspsychologie: het standpunt dat angst niet aangeboren is en dus wel het gevolg van incidenten in de opvoeding blijft daarin ook te vinden, zoals bij de behaviorist John Watson.¹²

Adviesliteratuur en boeken voor kinderen leveren het materiaal om de geschiedenis van de emotionele standaarden te beschrijven. Ze hebben het nadeel dat ze beschrijven wat er van kinderen verwacht werd en slechts indirect hoe ze zich gedroegen. Jeugdherinneringen brengen ons dichterbij de werkelijke ervaringen. Autobiografische verhalen hebben ook hun beperkingen: wat mensen in hun herinneringen toelaten heeft een sociaal wenselijke component, zelfs wanneer ze minder vleiende ervaringen te berde brengen. Maar hier is toch een antwoord te vinden op de vraag hoe mensen de angst beleefd hebben, zoals die een rol gespeeld heeft bij de ontwikkeling van hun persoonlijkheid.

Het materiaal in dit artikel komt uit een onderzoek naar jeugdherinneringen uit autobiografieën uit Nederland en Vlaanderen. Zoals Rudolf Dekker die de visie op de jeugd in vroeg-moderne Nederlandse egodocumenten bestudeerde vaststelde, kwamen specifieke herinneringen aan de kindertijd pas rond 1800 goed los te komen.¹³ Waar hij een beeld moest oproepen aan de hand van vooral fragmentarische opmerkingen over kinderen en hij slechts een tiental

---

10 Nelleke Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (1995).

11 Nelleke Bakker, 'The meaning of fear. Emotional standards for children in the Netherlands, 1850-1950: was there a Western transformation?', *Journal of Social History* (winter 2000) 375-376.

12 Peter N. Stearns & Timothy Haggerty, 'The role of fear: (...)', *American Historical Review*, 96 (1991) 82.

13 Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht* (1995) 178 e.v.

samenhangende verslagen van een jeugd ter beschikking had, is de stroom autobiografieën met uitvoerige aandacht voor de kindertijd vooral na 1850 overweldigend. Ook in andere landen is opgemerkt dat jeugdherinneringen een gevestigd literair genre werden in het begin van de negentiende eeuw en dat de eerste autobiografieën geheel aan de kindertijd gewijd na 1850 beginnen te verschijnen.¹⁴ Bij het ontbreken van een inventarisering is het moeilijk te zeggen hoeveel autobiografieën met min of meer systematische aandacht voor de jeugd er uiteindelijk in het Nederlandse taalgebied zullen blijken te zijn.

Tot nu toe heb ik ongeveer 500 getuigen gevonden, van wie ruim 300 enigszins uitvoerig over jeugd schrijven. Het gegeven dat ongeveer 100 van hen over angst te schrijven maakt duidelijk dat dit een sleutelervaring was. De periode die in autobiografische getuigenissen bestreken kan worden loopt ongeveer van 1750 tot 1970. Autobiografen hebben in hun kindertijd een sleutel tot hun hele leven gezocht (soms lijkt het meer: gesmeed) door daarin een verborgen patroon te openbaren. Ze geven een beeld van hun jeugd, in hun verhaal ingrijpend van een structuur voorzien. Om hun levensplan uit te laten komen vertellen ze allerlei ervaringen. Ik probeer die belevenissen naast elkaar te leggen om vast te stellen of al die verhalen naast elkaar een mozaïek vormen waaruit een beeld opdoemt van de levens die kinderen konden leiden. In de meeste gevallen is het onmogelijk te controleren of herinneringen authentiek en betrouwbaar zijn. Dat voorbehoud moet gemaakt worden, maar het naast elkaar leggen van honderden autobiografieën maakt het mogelijk de autobiografen elkaar te laten 'corrigeren' door de geloofwaardigheid van hun ervaringen uit de vergelijking af te wegen. Er kunnen door die vergelijking ideaaltypische effecten optreden, waardoor een beeld van de kindertijd in negentiende en twintigste eeuw naar voren komt. Dit onderzoek naar jeugdherinneringen moet uiteindelijk een collectief portret van het Nederlandse en Vlaamse kind opleveren, dat zowel recht doet aan de verhalen die zij als sleutel tot hun leven in hun jeugdherinneringen gepresenteerd hebben, als aan de incidenten waaraan de herinneringen opgehangen zijn. Nog een voorbehoud over de vergelijkbaarheid van de autobiografieën is op zijn plaats: tot 1850 domineren geschriften uit de bovenlaag. Daarna vormen geletterden vanzelfsprekend de grote meerderheid. Vrouwen schreven slechts een kwart van de autobiografieën.

---

14 Diana Bjorklund, *Interpreting the self. 200 years of American autobiography* (Chicago: UP 1998) 32.

De getuigenissen in de oudste jeugdherinneringen zijn fraai in overeenstemming met de prescriptieve bronnen: aristocratische jongens herinneren zich dat zij uitgedaagd waren te bewijzen dat ze niet bang waren. En waar moeders door de pedagogen op het hart gedrukt was dat ze hun angsten niet op hun kinderen mochten overdragen herinneren zij zich zelfs de protesten van hun moeders tegen de proef waaraan ze onderworpen waren. 'Op een avond verweet men mij, dat ik aan spoken geloofde en bang was alleen in het donker te zijn. Men had mij door spookgeschiedenissen vrees aangejaagd; maar ik wilde die overwinnen en beweerde niet meer bang te zijn. Dat wilde men niet gelooven. Men besloot mij op de proef te stellen en droeg mij op den bijbel uit de kerk van den preekstoel te halen. De woning van de predikant was naast de kerk gelegen en daarmede met eene gang verbonden. Alhoewel ik zeer tegen de proef opzag, was ik daartoe toch dadelijk bereid. (...) In het gezelschap teruggekeerd, werd ik zeer toegejuicht en door den dominee toegesproken, die mij betoogde, dat er slechts spoken in onze verbeelding bestaan. Daarna verlangde men, dat ik den bijbel wederom op zijn plaats zoude terug brengen, hetgeen mijne tante wilde beletten, uit vrees dat het mij te veel zoude aangrijpen. Ik was daartoe echter dadelijk bereid en voldeed er werkelijk aan, maar ditmaal zonder de minste vrees, die ik sedert geheel heb afgelegd.'¹⁵

Voor een toekomstig militair is dit een passend zelfbeeld. Een ongeveer twaalfjarige zeeofficier in spe kreeg van zijn vader op een avond tegen tien uur de opdracht verderop een fles jenever te gaan halen. Er waren geruchten over een bende inbrekers in de buurt van het landgoed Ensering bij Vorden waar de familie verbleef. De jongen had wel angst, maar deed het wel en kreeg een gulden als beloning. 'Ik las evenwel in de trekken van het gelaat mijner moeder, hoe zeer zij ongerust was geweest en tevens ontevreden, dat mijn vader mij op zulk een proef had gesteld.'¹⁶ Ook meisjes blijken op vergelijkbare wijze beproefd te zijn. 'Het behoort tot de eigenaardigheden van mijne opvoeding, dat mijne ouders overeenkwamen mij kloek en onbevreesd te maken en mij, daar ik een hoogst prikkelbaar gestel had, als 't ware geestelijk te harden tegen angst en schrik. Vrees werd mij als zulk eene verachtelijke lafhartigheid voorgesteld, dat ik mij veel dapperder vertoonde dan ik inderdaad was, want ik herinner mij zeer goed, dat het mij een innerlijke overwinning kostte om zoo schijnbaar onverschrokken mijns vaders pijp of pantoffels in donker van boven

---

15 Frederic Carel List, [*1784] *Herinneringen van den luitenant-generaal Frederic Carel List* (...) ([1889]) 10-11.

16 Q.M.R. Ver Huell, [*1787] *Levensherinneringen 1787-1812* (1996) 26-27.

te halen of op eenig geluid, dat in een naburige kamer vernomen werd, alleen af te gaan om te zien waardoor dit veroorzaakt werd.¹⁷

Tegen het einde van de negentiende eeuw nam de ijver om kinderen hun angst te laten overwinnen duidelijk af. Het wordt daarna alleen nog gerapporteerd in proletarische kringen, waar zoals bekend de opvoedingsmethoden minder verfijnd zijn gebleven. ‘Hij heeft me keihard opgevoed. Hij accepteerde niet dat zijn zoon ook maar ergens bang voor was.’ Het acht jaar oude jongetje moest voor boodschappen door een donker steegje naast het huis.

‘Op een dag zei mijn vader, en hij keek me zo heel kwaad aan: “Ben jij bang?” “Ja pap.” “Waar ben jij dan bang voor!” Ik was natuurlijk bang voor de “boesjeude”, waar we als jongens onder elkaar over praatten. Maar dat zei ik niet. Hij pakte mij bij de lurven en sleurde me twee drie keer door dat steegje. Na iedere keer zei hij: “Zie je wat!?” “Nee pap.” “Zie je wat!?” “Nee pap.” “Nou – waar ben je dan bang voor!”¹⁸

Waar was je als kind niet allemaal bang voor?

Met het meer toelaatbaar worden van het bang zijn, trad ook een sterke toename van de rapportage daarover op. Angst bleef voor de autobiografen die erover begonnen de ervaring uit hun jeugd, die eigenlijk niet mocht. Ze schaamden zich voor die angst. ‘Maar ik gold integendeel voor een bang kind, en was dat ook. Allereerst was ik bang, anderen te kwetsen. En ik jekte ook wel eens om mijzelf verdrietigheden en straf te besparen. Maar ik minachtte mijzelf daarom, en ik wist, (...) dat jokken en bang zijn minderwaardig was. Ik was van de drie oudste, ook de enige die bang in het donker was.’¹⁹ Want hoe begripvol de volwassenen zich ook gingen opstellen, je moest er toch maar mee leren omgaan. Dat je als kind aangemoedigd werd tegen die angst te strijden hielp niet echt. ‘Natuurlijk kenden wij als kinderen angst. Dit was iets, waar je doorheen moest. Flink zijn! Op de trappen brandde geen licht, de keukengang was in de winter akelig hol, van buiten kwamen naar de slaapkamer geluiden, die je niet kon thuisbrengen. Niemand meende toen nog, dat spookgeschiede-

---

17 Elise van Calcar, [*1822] *Op de grenzen van twee werelden* (1877) 16.

18 Siep Adema, [*1904] *Wie het geweten heeft* (1994) 17-18.

19 Mea Verwey, [*1892] *1 uit 7* (1968) 73.

nissen ongeschikt zouden zijn voor kinderen.’²⁰ Het gevoel zich niet los te kunnen maken van de angst deed kinderen zichzelf verachten. ‘Angst is mijn voornaamste reactie op het leven geweest. Vanaf de dag dat ik het plaatsje bij moeder voor de school en de straat heb verlaten is er de angst geweest. (...) En de angst was mijn voornaamste leermeester.’ (...) ‘Die vrees, die onweerstaanbare beschamende vrees, die ik alleen onder alle jongens van mijn jaren scheen te kennen, heeft me gefnuikt; en zo ik jarenlang om een totale afwezigheid van zelfwaardering heb geleden, kwam dit door de zo vaak herhaalde vaststelling: “ik ben een lafaard!”’²¹

Waar waren deze autobiografen allemaal bang voor geweest? Mismaakte mensen, inbrekers en dieven worden genoemd, ook de politie. Er was telkens wel wat anders om bang voor te zijn. ‘Mijn hart heeft van vrees tot vrees rondgefladderd; telkens als een angst ophield zocht het onzekere naar een nieuwe. Doorheen al die jeugdijaren hebben beurtelings alle angsten mij overheerst, vanaf de doodgewone vrees voor het merkteken dat me zou doen opvallen en aan de spot overleveren, over de vrees voor armoede en zonderlinge ziekten, wezenhuis of dood, tot de verschrikkingen van de moderne vooruitgang en de chirurgie.’²² Ans Wortel wilde als kind wel Indiaan worden, omdat die nooit bang waren volgens de verhalen. ‘Vergeet niet, dat ik voor iedereen en alles bang was, net als m’n vader. ’t Was de tijd vlak voor de grote oorlog. We waren bang dat er oorlog zou komen, bang dat de fabriek op de fles zou gaan, dat we morgen geen werk en niets meer te vreten zouden hebben, bang dat we ziek zouden worden of doodgaan, dat we niet in de hemel zouden komen, dat de duivel ons zou komen halen.’²³ De gevaren om je heen kwamen van alle kanten. ‘Je kunt ook doodgaan of stapelgek worden van een injectie, zoals mijn nichtje Willemijn die tegen pokken werd ingeënt en nu alleen nog “huh huh” kan zeggen, (...). Je kunt ook op een dag ineens leukemie hebben, zoals de zoon van de onderwijzer die les heeft op de broederschool waar Danny op zit. (...) Het kan ook ieder moment weer oorlog zijn.’²⁴

Het idee dat je laatste uur geslagen had en vooral dat je dat zelf over je afge-roepen had heeft een sterke indruk achtergelaten: had je cholera opgelopen

---

20 Anton van Duinkerken, [*1903] *Brabantse herinneringen* (1964) 22.

21 N.E. Fonteyne, [*1904] *Kinderjaren* ([1939] 1986) 36 en 54.

22 N.E. Fonteyne, [*1904] *Kinderjaren* ([1939] 1986) 37.

23 Ans Wortel, [*1929] *'n Mens van onze soort* (1982) 12.

24 Mensje van Keulen, [*1946] *Olifanten op een web* (1997) 83-84.

door uit de sloot te drinken, door een pit in te slikken of door een onbekende substantie te proeven?

Het onweer is het prototype van angstaanjagend natuurgeweld. Kinderen voelden dat de volwassenen ook bang waren en als die hun angst ook niet konden bedwingen leek het einde nabij, zoals bij het bezoek van een tante. 'Hoe goed herinner ik me haar gillende en angstwekkende uitroep bij een hevig onweer: "O Fenna, Fenna (de naam van mijn moeder) de wereld vergiet, de wereld vergiet"... En daar zat m'n moeder met de huilende kinderen, die nauwelijks stil waren te krijgen.'²⁵ Daartegenover was het moment waarop je niet meer angstig was zo'n sensatie, dat die in het geheugen is opgenomen. Een ouder die kalm bleef hielp veel. Dat het weer een meisje is die het niet bang zijn noteerde, tekent de trots tegen de verwachting ingegaan te zijn. 'Ik herinner me, dat ik als kleine hummel tijdens een onweer met vader voor 't raam stond en dat ik ineens niet meer bang was, omdat vader met een enkel woord, misschien meer bij zichzelf gezegd dan tegen mij, me het besef gaf, hoe groots en indrukwekkend het was.'²⁶

Donker en nacht

De vrees in het donker is de primaire angst waartegen praktisch alle kinderen te strijden hebben. Al mocht je de omgeving in kaart gebracht hebben in het hoofd, de lijnen vervaagden in het donker en dan sloeg de angst weer toe. En als het dan weer dag was kon je je niet meer voorstellen waarom je zo bang was geweest. 'Volgens mijn ouders bestonden er geen spoken (wat ik overdag grif geloofde, al was ik er 's avonds niet zo zeker van)'.²⁷ Een Friese jongen moest regelmatig een uur lopen om bij het armbestuur steun te halen. 'Daar wij door onze opvoeding (...) vreeselijk bang waren voor God en nog banger voor den persoonlijken duivel, is met geen pen te beschrijven de namelooze angsten welke ik onderging, op den eenzamen vóornachtelijken tocht bij het halen dezer 50 cent en 4 pond brood.'²⁸ Er waren vaste plaatsen waar het gevaar dreigde. 'Als kind was ik bang om in het donker door de poort te gaan omdat

---

25 H.J. Verkouw, [*1904] *Herinneringen van een Zwolse jongen* (1985) 21.

26 Rika Ghijsen, [*1884] *Herinneringen* (1978) 65.

27 R.A. Kollewijn, [*1857] *Herinneringen* (1932) 15.

28 G. Kuitert, [*1877] *Mijn leven, strijd en doel* (1938) 3-4.

tussen het schuurtje van de buren en het nachthok van onze kippen een moordenaar met een mes in de hand op mij kon staan wachten.²⁹

Ook binnen de muren van het veilige ouderlijk huis was de nacht een beproeving. Carel Scharten schaamde zich dat hij 'nog altijd zoo kinderachtig bang was in het donker. (...) In bed, voor ik insliep, alléén boven, zong ik alle muziek, die ik maar kende, om den angst te verdrijven.'³⁰ Inslapen was een marteling met alle geluiden in huis. Vooral als de ouders van Dirk Daalder een avond uit waren 'begon de ellende. Ergens op zolder kraakte het geheimzinnig. Ik hoorde een schuifelstap in de richting van de ladder. (...) Rillend kroop ik in de bedstee (...). Tegen Vader en Moeder zei ik niets, beheerst door de vrees, dat ze mij uit zouden lachen over zoveel dwaasheid. Maar de angst bleef.'³¹ 'Alleen een angstig kind weet hoe akelig levend de dode dingen zijn, welke gevaren er van de zijde van onwelwillende meubelen dreigen en welk een druk verkeer er op lege vlieringen plaatsvindt. (...) Als men, van angst verstijfd, in het donker ligt te staren, dan valt het pas op hoe onregelmatig klokken lopen. Nu eens tikken zij krachtig en nadrukkelijk, dan opeens vaag en aarzelend.'³² De geluiden in het nachtelijk huis zijn voor velen een obsessie gebleven. 'Werd ik midden in de nacht wakker, in het donker (...) dan meende ik overal een onverklaarbaar tikken en kloppen te horen, in de muur, tegen het plafond, op de kast, op waskom en lampetkan.'³³ Of juist de stilte kon zo onheilspellend zijn. 'Dan overviel me de schrik, dat iedereen beneden in huis gestorven was.'³⁴ Het kon zo aanlokkelijk lijken een eigen kamertje te krijgen, maar als dat op zolder was, waar ook appels op kranten lagen, zat daar een andere kant aan. 'Als het dakraampje openstond tilde de wind de oude nummers van *Het Vaderland* op en ritselde het onder het zolderdak op een manier die me de rillingen over de rug joeg. Op die zo idyllisch bedoelde zolder had ik dan ook mijn eerste relatie met de paniek.'³⁵ Het stadskind Bertus Aafjes maakte kennis met de stilte logerend op een Brabantse boerderij. 'Soms werd ik midden in de nacht wakker in zo'n opkamer, verstijfd van angst omdat ik het gevoel had dat er een vijandig iemand in de kamer aanwezig was. Ik hield mij doodstil, sliep weer in – blijkbaar was er niemand; maar ik zal mij altijd de verstijving van

---

29 Adriaan Morriën, [*1912] *Plantage Muidergracht* (1988) 251.

30 Carel Scharten, [*1878] *Het verloren paradijs* (1948) 114-115.

31 D.L. Daalder, [*1887] *Schimmenspel* (z.j. [1939]) 60-62.

32 Jan Greshoff, [*1888] *Afscheid van Europa* (1969) 46-47.

33 Hella S. Haasse, [*1918] *Zelfportret als legkaart* (1954) 51.

34 Annie Salomons, [*1885] *Toen en nu* (1961) 13.

35 Rudolf Bakker, [*1929] *Hoe komt het dat ik nog leef* (1998) 16-17.

angst blijven herinneren voor de duistere dreiging.³⁶ Het onderscheid tussen dit halfwakend doodstil wachten en angstdromen is moeilijk te trekken. Daarvan wisten kinderen vaak niet meer te vertellen dan dat ze de ‘innig-bange schrik’ onderdrukten, ‘ik bedwong mij als jongetje reeds altijd’, voegde Willem Kloos hier met grimmige trots aan toe.³⁷ Of ze wisten niet meer wat hen zo bang had gemaakt. ‘Als ik dan rechtop in bed zat, stond vader bij me: “Waarom schreeuw je zo, jongetje?” vroeg hij. Ik kon het niet zeggen.’³⁸

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de privacy van het moderne burgerlijke bestaan waarbij ieder kind een eigen kamer kreeg, de nachtelijke verschrikkingen aangescherpt heeft. Maar er zijn juist ook nogal wat getuigen, die met broertjes of zusjes in een bed lagen en het evenzeer te kwaad hadden. ‘Ik was dikwijls bang. Ik sliep naast mijn zusje Nollie, die anderhalf jaar ouder was dan ik. Ik vroeg haar of ik haar hand mocht vasthouden, maar daar voelde ze niets voor. Ze gaf me toen de zoom van haar nachtpon in de hand (...).’³⁹ De vertrouwde aanwezigheid van broertjes en zusjes hielp dus niet altijd. ‘Maar het ergste was als de andere kinderen sliepen en ik nog niet. Wat had ik aan slapende beschermers?’⁴⁰

Ontelbare malen zijn kinderen angstig wakker geworden en hebben ze om hun moeder geroepen. ‘Als ik snikte in mijn slaap mocht ik bij vader en moeder in bed, warm tusschen beiden in.’⁴¹ Logeren werd zo een speciale attractie. ‘Tot de aangenaamste herinnering van mijn leven behoort dat ik nog tussen grootvader en grootmoeder geslapen heb. Als kind ben ik lang voor het donker bevreesd geweest. Niet voor een gevaar dat ik kon zien en horen, maar voor de geheimzinnige krachten en wezens die mij omringden en macht verwierven zodra het licht van de dag was uitgedoofd. (...) Ik sliep tussen grootvader en grootmoeder, omdat zij wisten dat ik bang was en luisterend naar hun ademhaling en het geruis van de wind die nooit gedaan had met waaien viel ik in slaap.’⁴²

Deze enig geheel bevredigende oplossing was niet iedereen gegeven; de meeste kinderen herinneren zich juist die keren waarin ze in conflict kwamen met troostende ouders, die aan het eind van hun krachten raakten. Wally Moes

---

36 Bertus Aafjes, [*1914] *De sneeuw van weleer* (1987) 112.

37 Willem Kloos, [*1859] *Zelfportret* (1986) 22.

38 Jo Juda, [*1909] *De zon stond nog laag* (1975) 6.

39 Corrie ten Boom, [*1892] *In Hem geborgen* ([1973]) 14.

40 Nel Hoenderdos, [*1913] *Kind onder hoeren* (1976) 28.

41 Lode Zielens, [*1902] *Herinneringen van toen...* (1942) 16.

42 André Demedts, [*1906] *De dag voor gisteren* (1966) 22-23.

was vaak wakker in de nacht. 'Ik weet ook goed, hoe lastig ik dikwijls 's nachts was. Mijn ledikantje stond in de kamer mijner ouders. Als ik dan wakker werd, lag alles verkeerd, de dekentjes waren allemaal weg en ik was zo bedroefd. Dan begon ik hardop te huilen, Mama kwam uit het grote ledikant, troostte mij en dekte mij weer toe, maar het gebeurde telkens weer en de troostwoordjes veranderden in knorren en soms in klappen.⁴³ Hoezeer ouders ook probeerden wel te helpen, het bleef een gevecht. 'Ik had een bel naar de ouderlijke kamer, waaraan ik te vaak trok, met het bekende gevolg.'⁴⁴

Nachtlichtjes leken een troost, vooral als ze ontbraken: 'ik mocht geen nachtlichtje hebben dat was maar verwennerij.'⁴⁵ De pedagogische wijsheid van die dagen was inderdaad verdeeld.⁴⁶ Enerzijds werd volgehouden dat kinderen toch aan het donker moesten wennen en vroeger waren er ook geen lampjes in de kinderkamer geweest. Anderzijds waren er menselijker opvoeders die de verworvenheden van de moderne tijd winst durfden noemen. Piet Bakker moest op een zolderkamertje slapen. 'Ik was beestachtig bang in het donker. (...) Al brandt er maar één klein lampje, dan is het veilig en vredig.' Hij verbond daar de conclusie aan: 'Ik laat mijn kinderen bij een klein lichtje slapen en geniet er bewust van, dat ik hun de angsten bespaar, die mij als kind zoo hebben gefolterd.'⁴⁷ Maar een nachtlichtje kon ook juist angstaanjagend zijn. 'In het vreemde bed, in de onbekende door het schijnsel van een waxine lichtje met grillige schaduwen gevulde kamer, gilde ik, uit een droom opgeschrikt in wilde angst om mijn moeder'. Nu logeerde Hella Haasse bij haar grootouders bij deze gelegenheid, en dat verhoogde de nachtelijke angsten. 'Met mijn hoofd onder de dekens luisterde ik naar de geluiden in huis en buiten op straat. Het dichtslaan van een deur, stemmen en voetstappen beneden, muziek in de verte, al die echo's van een veilige nabije werkelijkheid, vormden mijn enige bescherming tegen de verschrikkingen van het donker.' Later in een pension tijdens afwezigheid van haar ouders moest ze weer een harde strijd leveren om licht. 'Ik durfde niet meer te gaan slapen zonder open deur, een nachtlicht in de gang. Na talloze gil- en huilbuien van mijn kant gaven de tantes [pensionhoudsters] toe, maar zij bleven mijn verzoek belachelijk en hun concessie

---

43 Wally Moes, [*1856] *Heilig ongeduld* (1961) 13.

44 Helma Wolf-Catz, [*1900] *Zeeuwse herinneringen* (1975) 31.

45 Apie Prins, [*1884] *Ik ga m'n eige baan* (1963) 53.

46 Nelleke Bakker, *Kind en karakter* (1995) 163.

47 Piet Bakker, [*1897] *Jeugd in de Pijp* (1946) 111-112.

beschamend vinden.’⁴⁸ Na dit weinig soepele onderhandelingsresultaat is de stroom klachten over angst in het donker spoedig opgedroogd, naar verondersteld mag worden in hoge mate door het elektrische licht, waar steeds minder zuinig mee gedaan werd. Dat deed wonderen, speciaal toen kinderen lampjes bij het bed kregen die ze zelf konden bedienen.

Ouders kwijt

Het donker was vaak de eerste herinnering aan bang zijn en het kostte jaren om er overheen te komen. Een andere ervaring hoort wel echt bij kleine kinderen en is eveneens in veel jeugdherinneringen een vast punt in het ontwakende zelfbewustzijn: het plotseling niet kunnen vinden van ouders. Diverse auteurs hebben er hetzelfde woord voor gevonden. Plotseling alleen midden in de stad, op de Heiligeweg in Amsterdam staan, was erg. ‘Mijn moeder ging de winkel in, dacht dat ik meeging – waarin ze zich vergiste – en ik stond op straat. Inderdaad: moederziel alleen, in een paniek!’⁴⁹ Of het wachten op moeder bij de dokter: ‘Het allereerste dat ik mij nog herinner uit mijn kinderjaren, is een moment van paniek.’⁵⁰ Een kermis was vanzelf al indrukwekkend. ‘De drukte was zo groot dat ik vaders hand moest loslaten. Mijn blik verliet zijn hielen niet, ik kende zijn schoenen en zijn bedaagde drenteltred. Die voeten betraden plots een herberg, ik bleef in hun spoor. Eenmaal binnen stelde ik met ontzetting vast dat ik mij vergist had, het waren vaders voeten niet meer. Ik kende mijn eerste echte paniek die diep in mijn nerven bleef nawerken.’⁵¹

Dit waren herinneringen aan even de grond onder de voeten verliezen door het idee de ouders kwijt te zijn. Aangrijpend, maar het kwam allemaal snel weer goed. De angst voor de dood van ouders was iets anders. Toen veelvuldig voorkomende wezen kinderen eraan herinnerden dat zij bevoorrecht waren met het bezit van ouders, wisten zij dat al. Een stichtelijk vers over een weesmeisje op het graf van haar moeder van Van Alphen maakte diepe indruk op Willem van den Hull. ‘Maar hoe moest het mij dan ook treffen, wanneer ik bij mijzelfen bedacht, dat ze mij, eeven als de moeder van Klaartje, als ik pas negen jaar oud zou weezen, door den dood konde ontnomen worden. Hoe

---

48 Hella S. Haasse, [*1918] *Zelfportret als legkaart* (1954) 21, 41 en 58.

49 A. Roland Holst, [*1888] *Ik herinner mij* (1981).

50 Corrie ten Boom, [*1892] *In Hem geborgen* ([1973]) 14.

51 Karel Jonckheere, [*1906] *De vogels hebben het gezien* (1968) 150.

treurig stelde ik mij den toestand voor, waarin ik mij dan op aarde zou bevinden, en hoe vurig wenschte ik daarom, dat God het zoo mogt schikken, dat ik, met mijne Ouders en Zusjes, op denzelfden dag kwame te sterven!⁵² Rie Cramer herinnerde zich 'de dringende, haast dreigende smeekbede met in elkaar geklachte handen: "Lieve God, laat u mij eerder doodgaan dan maatje, alstublieft... alstublieft...!"' Op school was een meisje uit de les gehaald, haar vader was in Atjeh gesneuveld. 'Maar... als ze je uit school zouden roepen... en het zou maatje zijn...! Angsten... angsten en gevaren, ze dreigden van alle kanten en er was geen redding dan maatje alleen.'⁵³ Die confrontatie op school met de mogelijkheid van de dood van ouders sneed diep. 'Een van de meest griezelige gebeurtenissen bestond er in, dat een jongen van de speelplaats of uit de klas weggeroepen werd om direct naar huis te gaan, waar vader of moeder in levensgevaar was. Ons kon hetzelfde lot beschoren zijn. Wij leefden het mee in angstige spanning.'⁵⁴ Zelfbeschadigend ritueel moest helpen de angst onder controle te krijgen. 'Zeven, acht jaar ben ik als ik over de ruige loper in de gang kruip om te voorkomen dat mijn ouders doodgaan. Laat ze nooit doodgaan, God en alle heiligen in de hemel, laat ze nooit doodgaan; als het nodig is, kruip ik nog eens en nog eens over die loper, al gaan mijn knieën stuk.'⁵⁵

Bang gemaakt

Kinderen angst aanjagen heeft een slechte reputatie in de opvoedkunde. Toch is het gerapporteerd door kinderen die een zeer liefdevol ouderlijk huis beschrijven. 'En om mij van den waterkant te houden, maakte mijne Moeder mij wijs, dat de Dood zich steeds onder water ophield en aldaar loerde om mij bij de voeten te grijpen en naar beneeden te trekken, als ik het waagde onder zijn bereik te komen.'⁵⁶ Het gevaar van het water is op vele manieren voor kinderen als een eng persoon voorgesteld tot in het begin van de twintigste eeuw. 'In de sloot woonde de man met de lange armen; hij had pikzwart haar en boze ogen en trok de kindertjes, als ze zich te dicht bij de kant waagden om bloemetjes te plukken, met zich mee in de diepte. Hij heeft ook werkelijk mijn

---

52 Willem van den Hull, [*1778] *Autobiografie* (1778-1854). (1996) 84-85.

53 Rie Cramer, [*1887] *Flitsen* (1966) 28.

54 Anton van Duinkerken, [*1903] *Brabantse herinneringen* (1964) 84.

55 Mensje van Keulen, [*1946] *Olifanten op een web* (1997) 9.

56 Willem van den Hull, [*1778] *Autobiografie* (1778-1854) (1996) 100.

oudere zusje eens in de sloot getrokken, al zo diep, dat er enkel nog maar 'n neus van haar schoentje boven water stak.⁵⁷ 'Moeder maakt me wel eens bang. Vroeger zei ze altijd, dat we binnen moesten komen vòòr het donker werd, omdat dan de "tientone" ons wilde pakken. En in het water van de slootjes en kolken loert "Heintje-vaar", die je aan je been naar beneden trekt.'⁵⁸ Een sadistisch element lijkt aanwezig in het optreden van een oom die bij het zien van beweging in het water zegt: 'dat zal de weerwolf wel wezen. Daar huist een weerwolf. (...) Trouwens, oom zei er meteen al achteraan: "'s Nachts komt hij eruit en springt een mens zo maar op zijn rug.'" Geen wonder dat Cor Bruijn daarna 's avonds vaak bang was buiten. 'Ik *voelde* het monster achter me aansluipen. Ik *voelde*, dat hij wou springen.' Maar thuisgekomen liet hij niets merken.⁵⁹ Kinderen tegen Sinterklaas bang maken dat Zwarte Piet hen in de zak zou stoppen heeft altijd een gewaardeerde plaats in de Nederlandse opvoeding gehad en lijkt pas in de tweede helft van de twintigste eeuw ter discussie zijn komen te staan. Zo herinnert Godfried Bomans zich een ongetrouwde oom, die met sadistisch genoegen de kinderen bewerkte als hij voor Sinterklaas speelde. En hij signaleerde in 1970 dat dit echt niet meer kon.

Angst aanjagen lijkt plagen te zijn geweest, waarmee de weerbaarheid van het kind getest werd. 'Tot mijn kindergebreken schijnt ook te hebben behoord, dat ik weleens in den spiegel keek. Om me hiervan terug te schrikken, werd me wijs gemaakt, dat in den spiegel Haantje Pik woonde. En als ik dan in den spiegel keek, zou Haantje Pik eensklaps te voorschijn komen en me de oogen uitpikken.' Pedagoog Jan Ligthart keurde dit soort 'bangmakerijen (...) louter tot vermaak voor de ouderen' sterk af. 'Men maakte me vaak bang door angstig te roepen: "Jan, kijk eens achter je!"'⁶¹ Spiegels zijn een dankbaar object geweest. 'Andere angst werd ons bijgebracht door onverstandige meiden, die, liefst tegen donker, ons fluisterend vertelden dat een zwarte man achter de spiegel opdook als je erin keek.'⁶²

Griezelverhalen zijn ook voorwerp van een opvoedkundig debat geweest en afgekeurd voor kinderen. Als dat al tot de ouders was doorgedrongen, hanteerden dienstmeisjes ze wel in een niet te ontwarren mengsel van het streven de

---

57 Wilma, [*1873] *Het heilig wonder van mijn leven* ([1953] 1993) 7-8.

58 D.L. Daalder, [*1887/8] *Schimmenspel* (z.j.) 38.

59 Cor Bruijn, [*1883] *Wijd was mijn land* (1961) 140.

60 Godfried Bomans, [*1913] *Beminde gelovigen* (1970) 70-72

61 Jan Ligthart, [*1859] *Jeugdherinneringen* (1913) 12-13.

62 Marie Cremers, [*1874] *Lichtend verleden* (1954) 9.

kinderen koest te houden, verlustigen in eigen griezelbehoefte en sadistisch plezier in angst aanjagen aan kleine kinderen. 'Ik was in mijn eerste jeugd nogal eens angstig, vooral in bed. Dat kwam grotendeels door griezelige verhalen over spoken, heksen en moordenaars, waarop de kindermeid en Piet, de naaister, ons kinderen nu en dan onthaalden, ondanks het strenge verbod van mijn ouders.'⁶³ 'Nooit vertelde [moeder] sprookjes. Ik denk, dat zij die niet geschikt vond, vanwege de spookhistorie's, de vrouwen omhalsbrenkende Blauwbaards en de kinderen-etende wildemannen... Maar voor de ongeschikte geschiedenissen zorgde de meid wel; die hing, als we alleen waren, de gruwzaamste tafereelen op van beruchte moorden en van diefstal. Van dan af werd ik bang in het donker.'⁶⁴ Aan het dienstmeisje Sientje 'die zo prachtig vertellen kon' had Johan Fabricius toch vooral goede herinneringen. 'En dan, bij de geuren van bakvet, chloor en groene zeep, begon zij te vertellen. Van moorden, roofovervallen en diefstallen waarover ze in de krant gelezen had, of van een vreselijke misdaad uit vroeger dagen, die zich in of nabij het dorp had afgespeeld waar zij vandaan kwam. Bloedige messen en opgegraven lijken (...). Wij rilden er bij en vonden het heerlijk.'⁶⁵ Het zijn uiteenlopende ervaringen die parallel lopen aan die met kinderboeken. Vooral de gruwelijke tafereelen in sprookjes werden enerzijds verketterd als zeer ongeschikt voor kinderen, anderzijds volop genoten.⁶⁶ Een pedagoog als Maria Montessori had beslist bezwaar tegen sprookjes vanwege de angstaanjagende kanten daarvan. Bruno Bettelheim meende daarentegen dat die de kinderen niet schaadden, maar juist in staat stelden die angsten te leren hanteren.

Waar er geen dienstmeisjes (meer) waren om enge verhalen te vertellen deden de kinderen onderling hun best elkaar de stuipen op het lijf te jagen, liefst op een beetje enge plek. 'Voor deze zoldergang bestond bij mij en enkele vriendjes een geheimzinnige voorkeur in de schemeruren. Het was of het halfduister ons aantrok, want prompt kwamen daar de griezelverhalen op de proppen. De een vertelde flarden van een sprookje, de ander begon over rovers, inbrekers en kinderrovers.'⁶⁷ Een verwaarloosd terrein bij oude gebouwen in de vroege Indische nacht was het decor van de oefeningen in griezelen van een

---

63 R.A. Kollewijn, [*1857] *Herinneringen* (1932) 14.

64 Carel Scharten, [*1878] *Het verloren paradijs* (1948) 52-53.

65 Johan Fabricius, [*1899] *Hop heisa, in regen en wind* (1964) 69.

66 Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* (1984) 96-97.

67 J.C. van Dam, [*1892] *Sociaal logboek* (1960) 8.

groepje kinderen rond de tien jaar, waartoe Hella Haasse behoorde. Iedereen ‘vertelde op zijn beurt een ijzingwekkende geschiedenis met GB [het gebouwencomplex Gouvernements Bedrijven] als middelpunt. Monsters, geraamten, draken en spoken vierden hoogtij.’ Deelnemers aan deze bijeenkomsten werden vaak zo bang van eigen verzinselfs, dat ze hals over kop naar huis vluchtten. ‘Ik geloof niet dat de kinderen die regelmatig aan de vertelseances deelnamen hierover thuis spraken; wij beseften te goed, dat dit griezelen taboe was, een verboden, gevaarlijke bezigheid. Onze (al even hardnekkig verzwegen) nachtmerries leverden stof voor nieuwe verhalen.’⁶⁸ De oudste broer van Sytze van de Zee hield van griezelverhalen vertellen, ‘het was bijna een obsessie’, en hij deed dat goed: ‘ik deed ’s nachts geen oog dicht, sliep met mijn hoofd onder het kussen. Elk moment kon een gruwelijk monster, een uit het graf herrezen, half verrot kadaver of een bloeddorstige vampier mijn kamer binnendringen.’⁶⁹ Mensje van Keulen vertelde ’s avonds in bed verhaaltjes aan haar jongere zus en broer, maar raakte daar zelf van slag van. ‘Soms neemt een verhaal zo’n enge wending dat ik er zelf niet meer tegen kan en we het licht aandoen of ons bed uitgaan om de warmte van de huiskamer op te zoeken.’⁷⁰

De angst voor de dood

Het moment waarop het tot kinderen doordrong dat hun leven een einde zou hebben is een ingrijpende ervaring geweest, maar van dat moment zelf zijn bijna geen herinneringen over. Dat kon gebeuren als je met je moeder op bezoek was bij een familielid, een oude dominee, die rustig speculeerde op de mogelijkheid dat je dood zou kunnen gaan. “En is dat kereltje nu nog je eenig kind? Wees er maar niet te zot mee, en Kees [vader] ook niet; want je hebt hem nu, maar dat is niet voor vast. Je weet niet of het lang of kort zal zijn, dat ge hem houdt”. Moeder knipte een traantje weg en ik – ik zat stil.⁷¹ Doodsangst besprong de kinderen als ze in hun bedje alleen gelaten waren. “’s Avonds (...) als ik te bed lag werd ik wel eens door angst gekweld. Eens – ik moet toen nog zeer jong zijn geweest – lag ik hevig in bed te snikken. Mama kwam mij vragen

---

68 Hella S. Haasse, [*1918] *Zelfportret als legkaart* (1954) 93.

69 Sytze van der Zee, [*1939] *Potgieterlaan 7* (1997) 167.

70 Mensje van Keulen, [*1946] *Olifanten op een web* (1997) 85.

71 T. Hooiberg, [*1809] *De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven (...)* (1893)

wat er aan scheelde. Ik antwoordde dat ik het zoo akelig vond, enenmaal te moeten sterven. Zij troostte mij met de verzekering dat ik na mijn dood weér zou leven; eenen tijdje die mij ten hoogste verbaasde.⁷² Niet altijd waardeerden ouders zo geduldig dat hun kinderen juist midden in de nacht dit soort existentiële vragen beantwoord wilden zien.

Je vermoedde onverwachts wat op bepaalde plaatjes afgebeeld was. Als ongeveer vijf jaar oud meisje vond Hella Haasse bij een vriendje 'oude afleveringen van een aardrijkskundig tijdschrift in een halfvergane leren band. Argeloos bladerend stuitten wij plotseling op een plaat die ons de adem benam. Op een eenzame rots in zee vier skeletten, twee grote en twee kleine. Wij wisten zelfs niet van afbeeldingen wat een geraamte was. Hoewel wij dus niet begrepen wat de plaat eigenlijk voorstelde, klopte het hart ons in de keel. (...) Dode mensen dus. Dood. Gebogen over de afbeelding herhaalden Marinus en ik fluisterend dat woord. Dode mensen. Dode kinderen.⁷³ Oude kinderspelen verborgen de dood niet. Bij het ganzebord hoorde een angstaanjagend plaatje. De moeder van een vriendje van Clarissa Jacobi gaf uitleg. 'Het is een geraamte. Als je dood en begraven bent, verander je na een tijdje in een geraamte. Dan blijven alleen je botten over. Al het andere verrot. Het zachte gedeelte. Je neus en je ogen en zo. Dat eten de wormpjes op. Tot er niets meer overblijft. Alleen de beenderen. Je geraamte.' (...) 'Wordt iedereen een geraamte?' "Iedereen!" "M'n vader en m'n moeder ook?" "Je vader en je moeder ook!" Wij allemaal! Iedereen! Rudi, blijf met je vingers van de pepernoten af!" 's Avonds in bed lag ik eraan te denken. Ik zou in een geraamte veranderen. Eerst doodgaan en begraven worden. In een kist. Diep onder de grond. (...) Ik betastte mijn neus en mijn ogen. Ze waren er nog. Ik peuterde in mijn oren en mijn navel. Misschien zaten er al wormen in. In mijn oren zat alleen maar oorsmeer. In mijn navel krummeltjes. Ik drukte op mijn buik. (...) Ik werd er helemaal misselijk van.' Dat werd vreselijk overgeven. Haar moeder was woedend over die stomme buurvrouw. 'Bij stukken en brokken vertelde ik wat ik had gehoord. De anatomische les van Rudi's moeder. (...) "Je gaat nog lang niet dood! Je wordt net zo oud als tante Eef! Ik kan het aan je zien! Je lijkt precies op haar!"' Dat was een oudtante die 100 geworden was.⁷⁴ Deze huiver bij het voelen van het geraamte in je eigen

---

72 F.A. Hartsen, [*1838] *Nederlandsche toestanden* ([1870] 1996) 128-129.

73 Hella S. Haasse, [*1918] *Zelfportret als legkaart* (1954) 28-29.

74 Clarissa Jacobi [*1920] *De waterlanders* (1977) 50-53.

lichaam is gebleven. ‘Afgrijselijk vind ik het om het skelet met de doodskop te voelen dat zich in mijn eigen lichaam verborgen heeft (...).’⁷⁵

Kinderen probeerden zich moed in te spreken met de gedachte dat het nog lang zou duren. ‘Ik vond althans den dood een griezellig iets. (...) Mijn eenige troost was, dat ik nog zoo’n ontzettend lang leven vóór mij had, vijf, zes, zeven maal zoo lang als ik oud was.’⁷⁶ De gemoedrust van oude mensen was ook een houvast. Grootmoeder leek zich niet druk te maken. ‘Doch anders dan wij allen bemint zij de dingen en kent geen vrees voor de dood. Ik zit stil naast grootmoeder; ik tracht mijn angst te overwinnen door mij-zelf er van te overtuigen, dat ik niet zo vroeg zal sterven als zij.’⁷⁷ Wanneer kinderen het inzicht in hun onvermijdelijke dood gekregen hadden, waren ze ook ontroostbaar. ‘In die dagen ben ik honderden malen naar moeder gelopen: “Of ik nu al sterven moest?” (...) Die doodskommer is niet meer van mij geweken.’⁷⁸ ‘Waren er ook kinderen die plots, onverwacht konden doodgaan? Die vraag heeft mij, als kind, zeer erg gekweld. Ik weet nog dat ik het zekere avond, toen vader voor een zeer zeldzame keer thuis was, heb gevraagd. (...) Wat heeft hij erop geantwoord? Ik kan het me nog onmogelijk herinneren.’ En ook aan zijn moeder stelde Louis Paul Boon ‘weer deze mij ontstellende vraag: “Moeder, gaan er ook kinderen dood?” Ook van haar weet ik het antwoord niet meer.’⁷⁹

Aan de andere kant zijn er kinderen die zich de ontzettende confrontatie met de dood herinneren, zonder dat ze bang waren. Een jongen moest afscheid nemen van zijn jongste zusje die de pokken had. Ze was opgegeven en hij werd naar haar bed geleid. ‘Het vroeger fijne gezichtje was opgezet, de oogjes verdwenen er in, de oorknopjes waren niet meer zichtbaar. Ik ging naar ’t bed, en gaf haar een hand. (...) Ik herinner me absoluut geen vrees voor besmetting, ook geen vrees voor den dood. Alleen herinner ik me dat roode, vurige, opgezette hoofdje, liggende op het kussen, den blik der weggezonken oogjes, en het uitgestoken handje. Wonder boven wonder, Zusje genas.’ Ligthart verbaasde zich dat hij zich de zorg, de angst en het verdriet, en de latere blijdschap bij de genezing niet herinnerde. ‘Die gevoelens lagen waarschijnlijk buiten mijn levenssfeer.’⁸⁰ Een broertje van Cor Bruijn was wel doodgegaan,

---

75 Mensje van Keulen, [*1946] *Olifanten op een web* (1997) 81.

76 Piet Bakker, [*1897] *Jeugd in de Pijp* (1946) 117.

77 Maurice Gilliams, [*1900] *Elias of het gevecht met de nachtegalen* ([1937] 1961) 103.

78 N.E. Fonteyne, [*1904] *Kinderjaren* ([1939] 1986) 50.

79 Louis Paul Boon, [*1912] *Verscheurd jeugdportret* (1975) 18-19.

80 Jan Ligthart, [*1859] *Jeugdherinneringen* (1913) 67-68.

maar: 'Wat mij betreft, angst voor de dood heb ik in mijn jeugd verder weinig gekend (...).'⁸¹

Slot

Uit deze inventarisering van herinneringen aan kinderangsten blijkt in ieder geval dat in de laatste twee eeuwen de rapportage daarover intensiever is geworden, in frequentie, in variatie en in gedetailleerdheid van de verslagen. De verklaring daarvoor kan verschillende kanten op gaan. De kinderjaren worden meer au sérieux genomen en daarmee zijn voorheen triviale en beschamende eigenschappen belangrijk genoeg geworden om ze uitvoerig in een autobiografie te beschrijven. Er zijn een aantal ontwikkelingen aan te wijzen die objectief gesproken de kans op confrontatie met beangstigende omstandigheden verminderd hebben: grotere bestaanszekerheid, betere gezondheid, moderne techniek als wapen tegen donker, koude en honger. Toch is er niets veranderd in de onvermijdelijkheid van het moeten leren accepteren van de kwetsbaarheid en eindigheid van het bestaan. Kinderen zaten er onverminderd mee, want zij moesten wel zo ver komen dat ze met hun angsten konden leven. Wanneer volwassenen daar meelevend op reageerden, kan dit het gemakkelijker gemaakt hebben maar ook moeilijker. Wanneer bang zijn liefdevolle troost van ouders opleverde, was de aandrang om die angst te overwinnen misschien minder groot dan wanneer ze je hoonden en uitlachten. Gebrek, ziekte en dood waren 'vroeger' aanzienlijk dichterbij, maar de blootstelling aan moderne media heeft het bestaan daarvan op grotere afstand ingeprent aan de kinderen eerst met plaatjes, later met film en tv-beelden, dan in de voor-moderne tijd het geval was. Verhalen die de fantasie in angstige verwarring brachten waren er natuurlijk altijd, maar de onontkoombaar met beelden gedocumenteerde gruweliteiten belasten de kinderen van de late twintigste eeuw. Waar kindersterfte en de dood van ouders vaker hun panische uitwerking moeten hebben gehad, is de openbare ontsteltenis als zoiets nu gebeurt veel groter. De herinnering aan honger en gevaar zal in de vroegmoderne tijd bij mensen in de directe omgeving voorhanden zijn geweest; de doorwerking van de grote catastrofes van de twintigste eeuw en de dreigende vernietiging van de menselijke beschaving die technisch zo uitvoerbaar is geworden, zijn nimmer uit de aandacht. Elk kind ontdekt die op een kwade dag en moet ermee leren leven in het bittere besef dat

---

81 Cor Bruijn, [*1883] *Wijd was mijn land* ([1961] 1980) 136.

volwassenen het vaak zo hadden voorgesteld dat kinderen het recht hadden niet op die wijze bedreigd te worden. Met alle toegenomen begrip voor angstige kinderen lijkt de ervaring van angst in autobiografische bronnen alleen maar krachtiger geworden te zijn. De toegenomen prestatiedruk op jongeren lijkt de zorg om hoe dat later als volwassene moest vaker de vorm hebben laten aannemen van angst voor de toekomst. Waar in oudere autobiografische geschriften het vanzelfsprekend was dat je *groot wilde zijn*, soms geformuleerd als een heftig verlangen naar volwassenheid, nemen juist in de twintigste eeuw de getuigen die daar erg tegen opzagen in aantal toe.

In de twintigste eeuw is het gebruikelijk geworden om angst als normaal te beschouwen. Het werd de moeite waard die beter te kennen. Verschuivingen in het autobiografisch zelfbeeld zijn daar een afspiegeling van: het min of meer triomfantelijk ontdekken van een zelfbewustzijn domineerde daarin tot in de negentiende eeuw, maar zoekend naar een noemer waaronder twintigste-eeuwse autobiografen in de Verenigde Staten kunnen worden gebracht kiest een recente studie voor 'the age of insecurity'.⁸² Het andere cliché van 'the age of anxiety' heeft voor kinderen zijn betekenis: als de grote mensen bang zijn normaal zijn gaan vinden was dat voor kinderen misschien troost, maar geen verlossing van hun angst.

---

82 Diana Bjorklund, *Interpreting the self. 200 years of American autobiography.* (Chicago: UP 1998).